

บทที่ 4

การพัฒนาการศึกษาเข้าสู่ระบบโรงเรียนสมัยรัชกาลที่ 5

การพัฒนาการศึกษาของไทยเข้าสู่ระบบโรงเรียนนี้บางท่านเรียกว่า “ การปฏิรูปการศึกษา ” เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการศึกษาอย่างมาก เช่นมีการสอบไล่ มีค่าจ้างครู มีการกำหนดแบบเรียนและมีหลักสูตร (ในสมัยแรก ๆ เรียกว่าโครงการศึกษา) มีการวัดผลสอบไล่ให้ประกาศนียบัตร ซึ่งแต่เดิมนั้นการศึกษาระบบจารีตของไทยต่างคนต่างจัดไม่เป็นระบบดังที่กล่าวแล้ว ในบทที่ 1 สมัยรัฐบาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 5 ได้ดำเนินนโยบายที่จะพัฒนาประเทศเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ ตามแนวของชาติตะวันตก เช่นประกาศเลิกระบบทาส ปฏิรูประบบการปกครองหัวเมืองเป็นการรวมหัวเมืองประเทศราชชั้นนอกให้เข้ากันเป็นรัฐชาติ และเป็นการกระจายอำนาจส่วนกลางไปสู่หัวเมืองที่เรียกว่า “หัวเมืองประเทศราช”⁽¹⁾ (ภาคเหนือ และภาคอีสาน ภาคใต้บางเมือง) นอกจากนี้ยังได้ปรับปรุงระเบียบราชการการปกครอง การเก็บภาษีที่เรียกว่าหอรัษฎากรพิพัฒน์ (ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2417) รวมทั้งได้จัดตั้งหน่วยงานสาธารณูปโภคขึ้นมาจำนวนมาก ดังที่ทราบกันแล้วนั้น ฉะนั้นรัฐบาลจำเป็นจะต้องใช้เจ้าหน้าที่ในการบริหารราชการและดำเนินกิจการสาธารณูปโภคที่พัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเห็นว่าการพัฒนาประเทศนั้นจำเป็นที่จะต้องพัฒนาคุณภาพของประชากรไปพร้อม ๆ กัน การที่จะพัฒนาประชากรได้รวดเร็วและทั่วถึงนั้นก็คือ จัดการศึกษาอย่างเป็นระบบโรงเรียนให้ประชาชนได้ศึกษาอย่างทั่วถึง พระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาเป็นอันมาก ดังที่ได้พระราชทานพระบรมราโชวาทในคราวเสด็จไปโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อ พ.ศ. 2427 ไว้ตอนหนึ่งว่า

(1) ในสมัยก่อน พ.ศ. 2435 (เริ่มปฏิรูปการปกครองหัวเมือง) เมืองต่าง ๆ ในภาคเหนือและภาคอีสาน และภาคใต้บางหัวเมือง มีเจ้าเมืองปกครองตนเองในฐานะเป็นประเทศราช มีหน้าที่ส่งส่วยให้รัฐบาลกลาง การปฏิรูปการปกครองนี้ได้รับอำนาจการปกครองมาเป็นของรัฐบาลกลาง โดยส่งข้าหลวงเทศาภิบาลไปปกครอง ลดอำนาจเจ้าเมืองท้องถิ่นลงไป เป็นการรวมกันเป็นประเทศหรือรัฐชาติที่สมบูรณ์

“... วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือแต่เป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้น จนตลอดราษฎรพลเมืองสมควร แลจำเป็นต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง วิชาหนังสือนี้เป็นเวลากำลังต้องการมาก จะพรรณนาคุณหนังสือให้ทั่วถึงไปก็จะเป็นการ ยาวเวลา จึงขอตัดความว่า ในการเวลานี้ผู้ซึ่งจะเป็นข้าราชการ ไม่รู้หนังสือแล้วเกือบ จะเป็นอันใช้ไม่ได้ทีเดียว ... ขอบอกได้ว่า การเล่าเรียนในบ้านเมืองนี้เป็นข้อสำคัญ ที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุตส่าห์จัดให้เจริญขึ้นจงได้...”⁽²⁾

จากพระบรมราชาวาหนั้นแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษา และทรงมีพระราชปณิธานที่จะจัดตั้งโรงเรียนให้เจริญรุ่งเรืองในประเทศไทยให้จงได้ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยสำคัญอื่น ๆ ที่ผลักดันให้รัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะจัดการศึกษาให้แก่ประชาชน

1. ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาระบบโรงเรียน

การจัดการศึกษาระบบโรงเรียนนี้รัฐบาลต้องใช้งบประมาณอย่างมาก กว่าที่จะจัดโรงเรียนให้ประชาชนได้ทั่วถึง อีกทั้งยังไม่มีครูนอกจากพระภิกษุที่สอนอยู่ตามพระอาราม รวมทั้งยังหารูปแบบการจัดการศึกษาที่เหมาะสมยังไม่ได้ และผู้ที่มีความชำนาญในการจัดการศึกษาก็มีจำนวนน้อย แต่กระนั้นรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ก็ได้พยายามจัดตั้งโรงเรียนให้จงได้ตามพระราชปณิธาน ซึ่งมีปัจจัยสำคัญ ๆ พอจะสรุปได้ดังนี้

1) การได้รับการศึกษาแบบใหม่ของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระองค์เป็นประมุขของชาติที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกทั้งทางตรงและทางอ้อม นั่นคือพระองค์เป็นรัชโอรสของสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นกษัตริย์สมัยใหม่องค์แรกของไทย รัชกาลที่ 4 ทรงปรับตัวให้ทันกับสภาวะการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในภายนอกประเทศ ที่ชาวตะวันตกกำลังเข้ามามีบทบาท พระองค์ทรงจ้างครูสตรีชาวอังกฤษ ชื่อ แอนนา เลียวโนเวนส์ มาถวายการสอนภาษาอังกฤษและวิทยาการสมัยใหม่แก่พระราชโอรส (รัชกาลที่ 5) เมื่อ พ.ศ. 2405 เป็นเวลา 5 ปี หลังจากแหม่มแอนนาฯ กลับไปแล้วทรงศึกษากับหมอจันดเล (John H.Chandler) อยู่ระยะหนึ่ง ครั้นเมื่อครองราชย์ (พ.ศ. 2411) ยังทรงศึกษากับนายแฟตเตอร์สัน⁽³⁾ (Francis

(2) เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พิมพ์ในโอกาสครบรอบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครองราชย์ 2511) หน้า 2.

(3) วุฒิชัย มูลศิลป์, แนวคิดทางการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว-พ.ศ. 2475 (โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา, สำนักคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2526.) หน้า 58.

George Patterson) ต่ออีก แสดงว่าพระองค์ (รัชกาลที่ 5) ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนแบบตะวันตกไม่น้อยไปกว่าทรงศึกษาภาษาไทยแบบจารีต ทำให้พระองค์เห็นความสำคัญของการศึกษาแบบตะวันตก และการที่พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จต่างประเทศมีส่วนทำให้พระองค์เห็นความสำคัญของการศึกษาระบบใหม่มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากครั้งแรกเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ในปี พ.ศ. 2414 ทรงมีพระราชดำริจะตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกขุนนางแต่หาครูไม่ได้จึงส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟิลในสิงคโปร์แทน⁽⁴⁾ และในปีเดียวกันนี้ (พ.ศ. 2414) ได้ประกาศพระราชโองการตั้งโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง นับว่าเป็นโรงเรียนแรกของทางราชการไทย เพื่อให้บุตรหลานของขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ได้ศึกษาเล่าเรียนระบบใหม่แทนการศึกษาระบบจารีตเดิม ดังมีประกาศเรื่องโรงเรียนเมื่อวันพฤหัสบดีเดือนอ้ายแรม 3 ค่ำ ปีมะแม ตรีศกศักราช 1233 (พ.ศ. 2414) ว่า “... จึงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดโรงเรียนขึ้นไว้ที่ในพระบรมมหาราชวัง แล้วจัดคนในกรมพระอัครราชวังตั้งให้เป็นขุนนาง พนักงานสำหรับเป็นครูสอนหนังสือไทย สอนคิดเลข แลขนบธรรมเนียมราชการ พระราชทานเงินเดือนครูสอนให้สมควรพอใช้สอย ส่วนผู้เรียนหนังสือนั้นจะพระราชทานเสื้อฝ้านุ่งห่ม กับเบี้ยเลี้ยงกลางวันเวลาหนึ่งทุกวัน ครูสอนนั้นจะให้สอนโดยอาการเรียบร้อยไม่ด่าตีหยาบคาย...”⁽⁵⁾

จะเห็นได้ว่าแนวคิดในเรื่องการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้มีทัศนคติกว้างเห็นการณ์ไกล ที่จะให้บุตรขุนนางและพระบรมวงศานุวงศ์ได้มีโอกาสศึกษาทั้งภาษาไทย เลข และระเบียบราชการ รวมทั้งภาษาอังกฤษด้วย (ในระดับสูงต่อไป) ฉะนั้นด้วยพระราชปณิธานนี้เป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่ทำให้การศึกษาระบบโรงเรียนของไทยได้เจริญรุดหน้า และทรงอุดหนุนพระราชทรัพย์แก่ครูและเบี้ยเลี้ยงนักเรียนอีกด้วย ในครั้งนั้นทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่ครั้งแรก และได้แต่งหนังสือแบบเรียนหลวง (มูลบทบรรพกิจ วาหนิติกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวยกรณ์วิจารณ์ พิศาลการ์ณฑ์) พิมพ์ครั้งแรกที่โรงพิมพ์หลวง ปี พ.ศ. 2414 จำนวน 2,000 ฉบับ

2) การได้รับแรงกระตุ้นและแบบอย่างจากชาวตะวันตก การที่ไทยเปิดค้าขายกับชาวต่างประเทศสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ชาวตะวันตกเข้ามาค้าขายและเผยแพร่คริสต์ศาสนาที่กรุงเทพฯ จำนวนมากขึ้น และกลุ่มมิชชันนารีได้เปิดโรงเรียนบ้างแล้ว เช่นนั้น โรงเรียนหมอเรินส์

(4) เรื่องเดียวกัน หน้า 59.

(5) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรตยุบันแห่งประเทศสยาม” เอกสารนิเทศการศึกษาระดับมัธยมศึกษากรุงเทพมหานคร 200 ปี. (หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2525) หน้า 195.

เฮาส์ (พ.ศ. 2395) ประกอบกับขุนนางไทยเริ่มเข้าใจความเจริญของชาวตะวันตกมากขึ้น รวมทั้งยอมคบค้าสมาคมกับชาวต่างประเทศ ทำให้มีโลกทัศน์กว้างขึ้น การที่ชาวตะวันตกได้นำวิทยาการใหม่ ๆ เข้ามาเผยแพร่ มีการตั้งโรงพิมพ์ ออกหนังสือพิมพ์ข่าวสาร และพิมพ์หนังสือเล่มออกจำหน่าย ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งต่อแนวคิดในการจัดตั้งโรงเรียน (ในสมัยนั้นเรียกโรงเรียนหนังสือหรือโรงสกูล) อยู่มาก การที่ชาวยุโรปนำเครื่องพิมพ์เข้ามาช่วยให้ความรู้ของชาวไทยก้าวหน้ามากในระยะหลัง เช่นมีการพิมพ์หนังสือแบบเรียน, (ประถม ก.กา ประถมมาลา รวมทั้งจินตตามณี) และวรรณกรรมของสุนทรภู่ ทำให้ชาวไทยเห็นความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียนมากขึ้น

หมอบลัดเล (แดน บิช แบรดเลย์) เข้ามาอยู่เมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2379 (ร.3) และสิ้นชีวิตในเมืองไทย พ.ศ. 2416 (สมัย ร. 5) เป็นชาวอเมริกันเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนา ได้เสนอความเห็นกระตุ้นให้มีการปรับปรุงการศึกษาของประเทศอยู่เนือง ๆ เพื่อให้คนไทยได้เรียนรู้ศิลปศาสตร์ของชาติตะวันตกอันเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองในภายหน้า ในระยะสมัยเดียวกัน หมอสมิท ได้มาตั้งโรงพิมพ์ที่บางคอแหลม ได้มีส่วนกระตุ้นในการจัดการศึกษาระบบโรงเรียนอยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกัน การนำแนวความคิดทางการศึกษาของชาวตะวันตกมาเผยแพร่เป็นการสร้างโมทัศน์ให้แก่ขุนนางไทย และประชาชนชาวไทยให้เห็นความสำคัญของการจัดการศึกษา ซึ่งเป็นแนวร่วมอีกแนวหนึ่งสนับสนุนกิจการโรงเรียนที่องค์พระประมุขได้มีพระราชปณิธานอย่างแน่วแน่จะจัดตั้งโรงเรียนให้แพร่หลายทุกหัวเมือง

3) ความต้องการเจ้าหน้าที่บริหารราชการในการปรับปรุงประเทศ ตามที่ทราบกันอยู่แล้วว่าประเทศไทยรัชสมัยพระจุลจอมเกล้าฯ ถูกชาติตะวันตกคุกคามอย่างหนักในการแสวงหาอาณานิคม ซึ่งเหตุการณ์นี้ได้เกิดอยู่รอบบ้านแล้วในรัชสมัยพระจอมเกล้าฯ (ร.4) เช่นไทยเสียประเทศเขมรให้แก่ฝรั่งเศส ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 ก็จากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกรุนแรงยิ่งขึ้น ถ้าไทยไม่พัฒนาประเทศให้ทันสมัยเห็นที่จะตกอยู่ใต้อำนาจของจักรวรรดินิยมตะวันตก ฉะนั้นรัฐบาลของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ มีนโยบายที่จะปรับปรุงประเทศ จึงจำเป็นต้องพัฒนาคุณภาพของประชาชนไปด้วย โดยเฉพาะความต้องการเจ้าหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินที่มีโลกทัศน์อันกว้าง ที่เรียกว่าหัวสมัยใหม่ เพราะพระองค์ตระหนักดีว่าขุนนางรุ่นเก่านั้นโลกทัศน์แคบ และยังไม่อาจจะปรับตัวในการบริหารราชการแผ่นดินระบบใหม่แบบตะวันตกได้ ฉะนั้นการจัดตั้งโรงเรียนหนังสือหรือโรงสกูลนี้เป็นการฝึกหัดราชการแผ่นดินแก่บุตรหลานขุนนางและบุตรหลานของราษฎร เพื่อที่จะมารับราชการในองค์การของรัฐที่กำลังขยายอย่างรวดเร็ว ซึ่งจะเห็นได้จากการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรเมื่อปี พ.ศ. 2427 ที่วัดมรรณพารามเป็นแห่งแรกนั้น และพยายามขยายไปตามหัวเมืองอีกด้วย แต่การจัดการศึกษา

ในระดับพื้นฐานเช่นนั้นหาได้เพียงพอต่อการปฏิบัติราชการในองค์การของรัฐไม่ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) ความตอนหนึ่งว่า “ ด้วยความรู้สึกลึกซึ้งอดทนอดกลั้นแก่พวกเราทั้งหลาย ไม่แต่เฉพาะตัวเราเอง บรรดาผู้ที่ต้องมีหน้าที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมาก อย่างเช่น กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นตัวผู้ที่ร้อนรนรบเร้าเราอยู่ไม่ได้ขาด ตกกลงเป็นใจความว่าในเมืองเราเวลานี้ไม่ขัดสนอันใดยิ่งไปกว่าคน การเจริญอันใดจะเป็นไปไม่ได้ก็เพราะเรื่องคนน้อยอย่างเดียว...⁽⁶⁾ จากพระราชหัตถเลขานี้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงตระหนักถึงการสร้างบุคลากรมาช่วยรับราชการบริหารหน่วยราชการในสาขาเฉพาะทาง เช่น การทหาร การแพทย์ และการกฎหมาย รวมถึงการแพทย์สมัยใหม่ด้วย

การปรับปรุงประเทศในสมัยรัฐบาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯนี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ต้องการกำลังคนที่มีความรู้เข้ามาช่วยราชการ ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้รัฐบาลพัฒนาการศึกษาอย่างเร่งด่วนเพื่อผลิตคนเข้ามาใช้ในราชการแผ่นดิน นอกจากตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรดังกล่าวแล้วยังได้ตั้งหน่วยราชการที่มีหน้าที่ในการจัดการศึกษาโดยตรงคือ “ กรมศึกษาธิการ ” เมื่อ พ.ศ. 2430 และโปรดเกล้าฯให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกรมคนแรก

2. การดำเนินงานและการจัดตั้งโรงเรียนสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411 - 2453)

การจัดการศึกษาระบบโรงเรียนครั้งแรกโดยเอกชนได้แก่โรงเรียนของหมอ เฮาส์ (ซามูเอล เรโนล เฮาส์) ซึ่งเป็นบาทหลวงคณะเบเนดิกต์ เริ่มตั้งโรงเรียนมิชชันนารีขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. 2395 (คือโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน ในปัจจุบัน)⁽⁷⁾ นับว่าได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เป็นอย่างดี ในเดือนแรกมีนักเรียนชาย 8 คน อีกสามเดือนต่อมามีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 28 คน เป็นหญิง 4 คน จะเห็นได้ว่าชาวไทยเริ่มสนใจในวิทยาการสมัยใหม่ และส่งบุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียนมิชชันนารีมากขึ้น ซึ่งโรงเรียนของหมอเฮาส์ สอนทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และวิทยาการสาขาอื่นๆ อีกด้วย พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาแบบตะวันตก จึงจ้าง หม่อมแอนนา เลียวโนเวนส์ ชาวอังกฤษ

(6) กรมศิลปากร, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบทูลของสมเด็จพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี. เล่ม 2 (โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506) หน้า 145-146.

(7) ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25. (โรงพิมพ์พิมพ์มณฑล, 2523) หน้า 332, หมอเฮาส์ เคยตั้งโรงเรียนมิชชันนารีในสมัยรัชกาลที่ 3 จ้างครูไทยมาสอนภาษาไทย บาลี ร.3 ไม่พอพระทัยส่งเจ้าหน้าที่มาจับครูไทยและเสมียนโรงเรียนมิชชันนารีเข้าคุกหลายคน เมื่อ เดือนตุลาคม 2393 (เรื่องเดียวกัน หน้า.333)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการปฏิรูประบบการศึกษาครั้งใหญ่ ได้แก่ ตั้งโรงเรียน จัดแบบเรียน ตั้งหน่วยงานที่ควบคุมการศึกษา ให้ทุนเล่าเรียนหลวง จัดโครงการศึกษาสำหรับชาติ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงแห่งแรกขึ้นในพระบรมมหาราชวัง คือโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ มีพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่ และเป็นผู้แต่งหนังสือชุดแบบเรียนหลวง ๖ เล่ม วิชาที่สอนมีภาษาไทย เลข และขนบธรรมเนียมราชการ

ต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่พระราชวังนันทอุทยาน สวนอนันต์ ผังชลบุรี โรงเรียนท่าแคณที่ในกรมทหารมหาดเล็ก โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรทั่วไปขึ้นตามวัดหลายแห่งคือ ที่วัดมหรธพารามเป็นโรงเรียนแรกและได้ขยายงานไปยังส่วนภูมิภาคด้วย



พระยาศรีสุนทรโวหาร
(น้อย อาจารยางกูร)



Suan Kularb Villa school

โรงเรียนพระตำหนัก
สวนกุหลาบ

ที่มีภูมิลำเนาอยู่ในประเทศอินเดียเป็นเวลานานมาสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสและธิดาในพระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. 2405 สอนอยู่ประมาณ 5 ปี ครุก็ลากลับไป

2.1 การพัฒนาการศึกษาแบบจารีตมาเป็นระบบโรงเรียน (พ.ศ. 2414 - 2430)

ครั้นเมื่อ พ.ศ. 2411 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ พระองค์ทรงได้รับการศึกษาแบบตะวันตก และเห็นความสำคัญในการจัดการศึกษา เพื่อพัฒนาคุณภาพของเจ้านายที่จะเข้ามามีบทบาทในการบริหารราชการในอนาคต จึงได้ตั้งโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวังเพื่อให้เป็นสถานศึกษาของบุตรหลานพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรหลานขุนนาง เมื่อ พ.ศ. 2414 นับว่าเป็นโรงเรียนแรกของไทย โปรดเกล้าฯให้พระยาศรีสุนทรโวหารเป็นอาจารย์ใหญ่คนแรก และต่อมาก็เปิดโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวังอีกโรงเรียนหนึ่ง สอนทั้งวิชาการตะวันตกที่สูงกว่าโรงเรียนเดิม โดยจ้างนายฟรานซิส ยอร์ช แปตเตอร์สัน เป็นครูสอน โรงเรียนหลวงทั้งสองนี้สังกัดอยู่กรมมหาดเล็ก เพื่อสะดวกในการเบิกจ่ายงบประมาณและเบี้ยเลี้ยง ครูสอนภาษาอังกฤษอยู่ประมาณ 5 ปี ในปี พ.ศ. 2419 นายแปตเตอร์สัน (Francis George Patterson) ขอลากลับประเทศอังกฤษ ทำให้โรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษหยุดไปชั่วคราว ต่อมา พ.ศ. 2422 โปรดเกล้าฯให้เปิดโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่พระราชวังนันทอุทยานแทนโรงเรียนเดิม จ้างหม่อมแม็กฟาร์แลนด์ (S.G.McFarLand) ชาวอเมริกันเป็นครูใหญ่ดำเนินการ ส่วนโรงเรียนหลวงที่พระยาศรีสุนทรโวหารเป็นอาจารย์ใหญ่ยังคงอยู่ในพระบรมมหาราชวังเดิม⁽⁸⁾

ในปี พ.ศ. 2418 ทรงมีพระราชโองการประกาศให้โรงเรียนที่สอนหนังสือไทยตามพระอารามแต่เดิมนั้น ให้ใช้หนังสือแบบเรียนหลวง (มูลบทบรรพกิจ วาหนิต์นิกร อักษรประโยคสังโยคพิธาน ไวพจน์วิจารณ์ พิศาลการ์นต์) และให้เรียนคิดเลขด้วย และเป็นการกำชับให้วัดเปิดสอนหนังสืออย่างกว้างขวาง ดังความในประกาศพระราชโองการตอนหนึ่งว่า “... ขอให้พระราชอาณัติพระครูฐานานุกรมเปรียญอันดับที่ได้เล่าเรียนรู้หนังสือไทย ลายมือแลวิชาเลขนั้น ... ช่วยทำนุบำรุงสั่งสอนเด็กนั้นให้เต็มกำลังความรู้ของตน ตั้งใจสอนจริงๆ ... ด้วยพระราชประสงค์จะให้ประโยชน์ในพระพุทธศาสนา แลแผ่นดิน แลตัวเด็กต่อไป...”⁽⁹⁾ จากประกาศพระราชโองการนี้แสดงให้เห็นว่าทรงเป็นธุระในกิจการการศึกษาแก่ปวงประชาชนชาวไทยอย่างยิ่ง แต่ผล

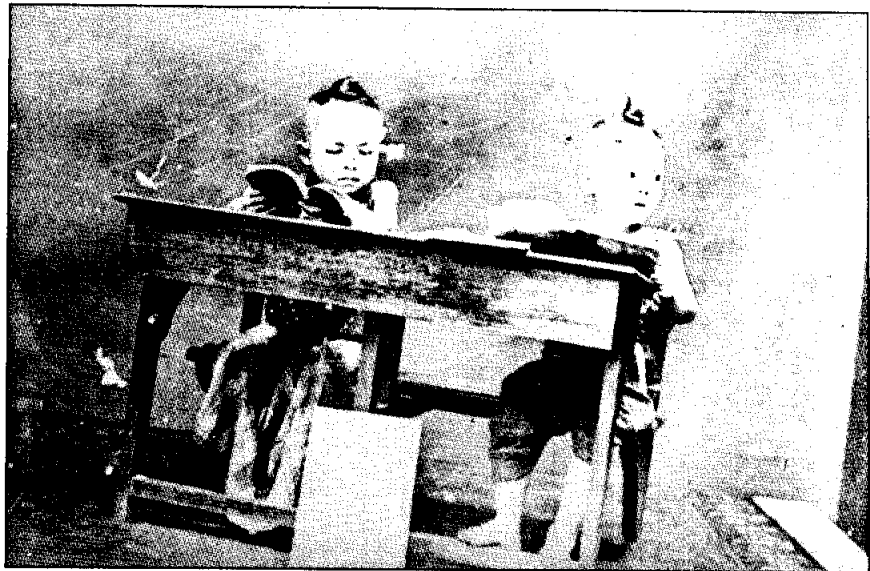
(8) สมเด็จพระราชดำรัสฯ ราชานุญาต, เรื่องเดิม หน้า 195-196

(9) “ประกาศโปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือแลสอนเลขทุก ๆ พระอาราม”. ราชกิจจานุเบกษา 2 จ.ศ. 1237. (พ.ศ. 2418) หน้า 111.



พระราชโอรสในสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าฯ รัชกาลที่ ๕ นักเรียน
โรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง
(โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ)

หม่อมเจ้าหญิงสิวลีวิลาส ดิศกุล
หม่อมเจ้าหญิงทักษิณาทร ดิศกุล
ขณะเรียนหนังสือในพระตำหนัก



ในการปฏิบัตินั้นคงจะดำเนินกันไม่จริงจังทุกอาราม ฉะนั้นเพื่อต้องการให้มีผลในการปฏิบัติมากขึ้นและเร่งเร้าให้ชาวไทยนิยมส่งบุตรหลานเรียนหนังสือมากขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้คิดวิธีไล่หนังสือไทยขึ้น (การสอบไล่) เมื่อ พ.ศ. 2427 และตั้งข้าหลวงสำหรับตัดสินการไล่หนังสือไทย 5 นาย คือ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (กรมฯ สมมตอมรพันธุ์) พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ พระศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ข้าหลวงไล่หนังสือไทยนี้มีหน้าที่สอบประเมินผลการศึกษาประโยค 1 เปิดสอบประโยค 2 ในปี พ.ศ. 2428 นักเรียนที่สอบได้ประโยค 1 จะได้ประกาศนียบัตรรับรองความรู้ (เข้ารับราชการได้) ส่วนผู้ที่ได้ประโยค 2 ได้ประกาศนียบัตรเข้ารับราชการในตำแหน่งสูงกว่า และได้หนังสือคุ้มสักตลอดชีวิต (คือขาดจากการเป็นไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วย ไม่ต้องสังกัดเจ้านายอีกต่อไป) และถ้าจะเข้ารับราชการก็ทรงโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงตามฐานานุรูป⁽¹⁰⁾ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงวิริยะในการจัดการศึกษาและให้ประชาชนเห็นประโยชน์ในการศึกษาอย่างมาก

แต่กระนั้นก็ตามพระองค์ทรงเห็นว่าการศึกษาของไทยยังไม่กว้างขวางมากเท่าที่ควร จึงโปรดเกล้าฯ ให้เปิดโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้นที่วัดมหรณพารามเป็นครั้งแรกในปีพ.ศ. 2427 เพื่อที่จะให้บุตรหลานชาวบ้านได้มีโรงเรียนที่เป็นระบบศึกษาอย่างทั่วถึง และเพื่อจะให้การดำเนินการเรียนการสอนเป็นไปตามพระราชประสงค์ ในการนี้ได้ขยายไปสู่โรงเรียนอื่นๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง สมเด็จพระยาดำรงฯ ในฐานะเป็นผู้บัญชาการโรงเรียนทหารมหาดเล็กและโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ทรงรับผิดชอบในการขยายโรงเรียนตามพระอารามต่างๆ ปรากฏสถิติจำนวนโรงเรียนในพระอาราม พ.ศ. 2427 ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง ใกล้เคียงมีถึง 23 แห่ง⁽¹¹⁾ สมกับพระราชหฤทัยของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ทรงขยันเจตจำนงที่จะให้ราษฎรทั่วไปมีโอกาสศึกษาเล่าเรียนทัดเทียมกัน โดยไม่เลือกว่าเป็นลูกเจ้าลูกนาย หรือลูกไพร่ ซึ่งได้ประกาศพระราชโองการ “ การไล่หนังสือไทย ” เมื่อ จ.ศ. 1246 (พ.ศ. 2427) มีความตอนหนึ่งกล่าวว่า ...

“ ... เจ้านายราชตระกูลตั้งแต่ลูกฉันเป็นต้นลงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะให้ได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้าว่าขุนนางว่าไพร่ เพราะฉะนั้น จึงขอบอกได้ว่า

(10) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 198-199.

(11) วรุณี โอสถารมย์, การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) หน้า 61. อ้างอิง “เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ - รายงานโรงเรียน” หน้า 25.

การเล่าเรียนในบ้านเมืองเรานี้ จะเป็นข้อสำคัญที่หนึ่ง ซึ่งฉันจะอุตสาหะจัดให้เจริญขึ้น
จงได้ ...”(12)

แม้ว่าพระราชปณิธานของพระองค์ (รัชกาลที่ 5) ที่จะพยายามจัดการศึกษาให้แพร่หลายมาก
เพียงใดก็ตามประชาชนก็ยังสนใจที่จะส่งบุตรหลานเล่าเรียนในโรงเรียนเหล่านั้นไม่มากเท่าที่
ควร เนื่องจากมีการเล่าลือกันว่าบุตรหลานที่ส่งเข้าเรียนในโรงเรียนหลวงเหล่านั้นจะถูกเกลี้ย
กล่อมให้เป็นทหาร จึงทรงมีพระราชโองการประกาศโรงเรียน เมื่อวันที่ศุกร์ เดือนหก แรม 3 ค่ำ
จ.ศ. 1247 (พ.ศ. 2428) ความตอนหนึ่งว่า

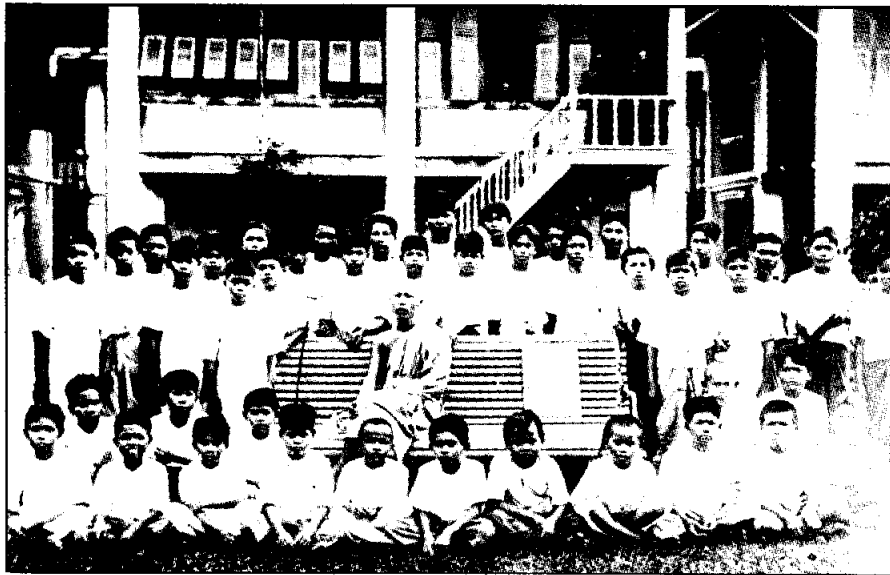
“...โปรดเกล้าฯให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ ก็เพราะทรงพระกรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
แลมีพระราชประสงค์จะให้วิชาหนังสือไทยรุ่งเรืองแพร่หลายเป็นคุณแก่ราชการ แลเป็น
ความเจริญแก่บ้านเมืองยิ่งขึ้นไป บัดนี้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ราษฎรตื่น
เล่าลือกันว่า ซึ่งโปรดเกล้าฯให้ตั้งโรงเรียนนั้นพระราชประสงค์จะเก็บเด็กนักเรียนเป็น
ทหาร ผู้ที่ส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนหนังสือก็พากันหวาดหวั่นครั้นคร้ามว่าบุตรหลาน
จะต้องเป็นทหารเป็นอันมาก ที่พูดเล่าลือกันอย่างนี้เป็นการไม่จริง เด็กทั้งปวงนี้ก็
ล้วนแต่เป็นบุตรหลานไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งสิ้นด้วยกัน ถ้าจะเก็บมาเป็นทหารเสียตรงๆ
จะไม่ได้หรือ จะต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อมให้ลำบาก แลสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ด้วย
เหตุใด ...”(13)

หลังจากได้ประกาศพระราชโองการฉบับนี้ไป พวกประชาราษฎร์คงเข้าใจกันมากขึ้น ดังรายงาน
โรงเรียนครั้งที่ 6 ประจำปี พ.ศ. 2429 (ปีจอ อัฐศก ศักราช 1248) ว่ามีจำนวนโรงเรียนทั้งสิ้นใน
กรุงเทพฯ และหัวเมือง 34 โรงเรียน (กรุงเทพฯ 21 โรงเรียน หัวเมือง 13 โรงเรียน) จำนวนนักเรียน 2,130 คน
อาจารย์ 83 คน แสดงให้เห็นการก้าวหน้าในการจัดโรงเรียนอย่างมาก และประชาชนสนใจที่
จะส่งบุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียนหลวงมากขึ้น ไม่เพียงแต่เท่านั้นสมเด็จพระยาดำรง
ราชานุภาพได้เสนอความเห็นว่ามีนักเรียนที่เล่าเรียนวิชาหนังสือไทยมีความรู้กว้างขวางเจริญขึ้น
กว่าแต่ก่อนมาก สมควรที่จะต้องจัดการสอนวิชาชั้นสูงขยับเลื่อนเป็นลำดับ

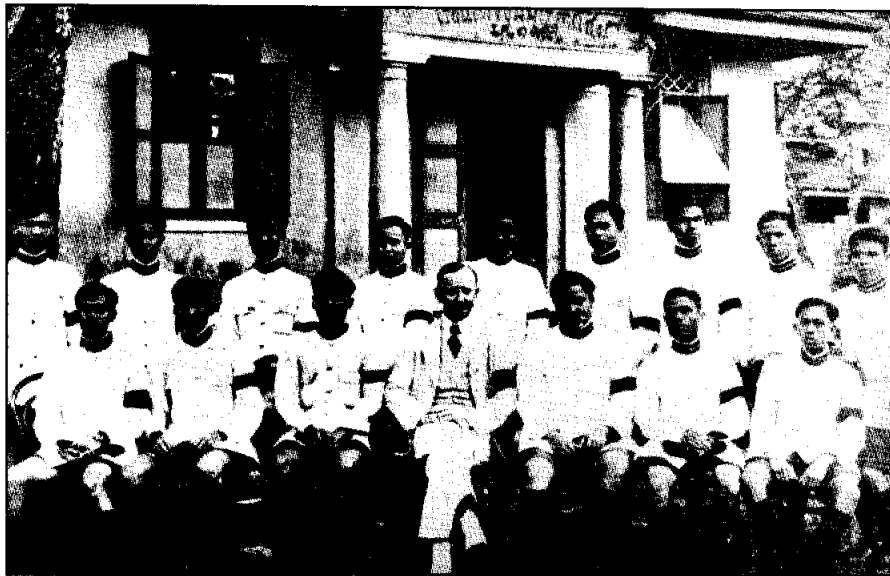
ในระหว่างปี พ.ศ. 2414 - 2430 ระยะเวลา 16 ปีในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการ
ศึกษาจากระบบจารีตมาเป็นระบบโรงเรียน แม้ว่าในขั้นแรกจะเริ่มจัดตั้งในพระบรมมหาราชวัง

(12) “การไล่หนังสือนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” ราชกิจจานุเบกษา. 1. จุลศักราช 1246,
(พ.ศ. 2427) หน้า 128.

(13) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 201.



คณะอาจารย์และนักเรียนโรงเรียนบาลีไวยากรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 5



โรงเรียนตำหนักเจ้าจอมมารดาแสง ไม่ทราบว่าเป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษหรือโรงเรียนทำแผนที่หรือโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก

เป็นเวลา 10 ปีเศษ และได้ขยายมาสู่ปวงประชาชนในระยะเพียง 3 ปี ก็พอให้เห็นรูปแบบของการจัดการศึกษาเพื่อปวงชน และประชาชนให้ความสนใจพอสมควร ซึ่งจะเห็นได้จากจำนวนโรงเรียน-หลวง ครู และนักเรียนที่กล่าวข้างต้น ฉะนั้นเพื่อที่จะอธิบายให้เห็นรูปแบบของโรงเรียน เนื้อหาหลักสูตร และวิธีการจัดการโรงเรียน จึงแยกอภิปรายเป็นส่วน ๆ ดังนี้

1. ลักษณะโรงเรียน มีโรงเรียนหลวง 2 แบบคือ

1) **โรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง** เปิดให้บุตรหลานเจ้านายและขุนนาง ไกล่ชิดได้ศึกษาล่าเรียน จนถึงปี พ.ศ. 2430 มี 5 โรง คือ⁽¹⁴⁾

ก. โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เป็นการศึกษาเบื้องต้น มีภาษาไทย เลข และ ขนบธรรมเนียมราชการ คือโรงเรียนพระยาศรีสุนทรโวหาร (ภายหลังได้ย้ายมาที่วังสราญรมย์)

ข. โรงเรียนพระราชวังนันทอุทยาน(สวนอนันต์)ฝั่งธนบุรี ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2422 สอนภาษาอังกฤษและวิทยาการสูงกว่าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ มีหมอแมคฟาร์แลนด์เป็นอาจารย์ใหญ่ โรงเรียนนี้สืบต่อโรงเรียนของ ฟรานซิส แดเตอร์สัน ที่กลับอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2419

ค. โรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2424 เรียกชื่อว่าโรงเรียนฝึกหัดนายร้อย นายสิบทหารมหาดเล็ก ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก (คือโรงเรียนนายร้อย จ.ป.ร. ปัจจุบัน)

ง. โรงเรียนท่าแพนที่ ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2425 นายแมคคาที (พระวิภาควฑูต) เป็นผู้ อำนวยการ คัดนักเรียนจากโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก 30 คน ไปเรียนที่บางปะอิน

จ. โรงเรียนพระปริยัติธรรมที่เก่งหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นโรงเรียนสงฆ์ใน พระบรมราชูปถัมภ์ เริ่มมาตั้งแต่สมัยรัชการที่ 3 ย้ายมาตั้งที่วัดมหาธาตุ พ.ศ. 2430

2) **โรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร** คือโรงเรียนที่จัดตั้งตามวัดโดยกำหนดให้เรียน ภาษาไทยใช้แบบเรียนหลวง คิดเลข และขนบธรรมเนียมราชการ ได้แก่โรงเรียนวัดที่รายงาน โรงเรียนครั้งที่ 6 เมื่อ พ.ศ. 2429 ว่ามีในกรุงเทพฯ 21 แห่ง หัวเมือง 13 แห่ง

2. **เนื้อหาวิชา** ในสมัยนั้นยังไม่มีหลักสูตรแต่อาจจะประมวลได้จากประกาศการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร และการไต่หนังสือไทย (สอบไล่) สรุปได้ว่าเนื้อหาวิชาที่เรียน ดังนี้

- 1) ภาษาไทย เรียนอักษรวิจิตรสามารถอ่านออกเขียนได้ถูกต้อง ยึดตามแบบเรียนหลวง 6 เล่ม
- 2) วิชาคิดเลข คือสามารถ บวก ลบได้อย่างคล่องแคล่ว ที่เรียกว่า “เลขตลาด” และ คุณ หาร เบื้องต้นได้ และสามารถทำบัญชีรับ - จ่าย ได้

(14) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ, เรื่องเดิม หน้า 196-197.



โรงเรียนสวนนอก (ตั้งอยู่ด้านเหนือ
นอกกำแพงวังสวนดุสิต) เป็นที่ศึกษาของ
เชื้อพระวงศ์ระดับหม่อมเจ้าขึ้นไป



ครูและนักเรียนในโรงเรียนมหาดเล็กหลวง

3) ขนบธรรมเนียมราชการ (ไม่ทราบว่าจะสอนเน้นหนักในทางใด ไม่พบตำราเรียน) ส่วนประโยค 2 มีการเพิ่มเนื้อหามากขึ้นเป็น 8 อย่าง คือ (1) ลายมือหวัดและบรรจง (2) เขียนหนังสือใช้ตัววางวรรคถูกต้องตามใจความไม่ดูแบบอย่าง (3) ทานหนังสือที่คัดคัดจากลายมือหวัด (4) คัดสำเนาความและย่อใจความ (5) แต่งจดหมาย (6) แต่งกระตู่ความ ร้อยแก้ว (เรียงความ) (7) วิชาเลข (8) ทำบัญชี⁽¹⁵⁾

จากระเบียบการสอบไล่ประโยค 2 นี้ ไม่พบการสอบไล่วิชาขนบธรรมเนียมราชการ ฉะนั้น ขนบธรรมเนียมราชการน่าจะหมายถึงวิชาที่เป็นเสมือนพนักงานได้ คือ คัดลายมือ ย่อความ แต่งจดหมาย หรือ ทำบัญชี เพื่อประโยชน์ในการปฏิบัติราชการในหน้าที่เสมือนพนักงาน

3. ครู ในสมัยเริ่มแรกการจัดโรงเรียนหลวงตามวัดนี้ ครูน่าจะเป็นพระภิกษุมากกว่า ฆราวาส เพราะคงจะหาครูที่เป็นฆราวาสได้ไม่มากนัก ดังปรากฏในเอกสารการจัดการศึกษาสมัย รัชกาลที่ 5 ตอนหนึ่งว่า “วิธีการสอนบางอย่างพัฒนามาจากการศึกษาในวัดและวังในสมัยก่อน เพียงแต่กำหนดหน้าที่ให้การศึกษาโดยตรง มีการแข่งขันทะเบียนจำนวนนักเรียนและครู โดยที่ครู ถ้าเป็นฆราวาสก็ได้รับพระราชทานเงินเดือน ถ้าเป็นบรรพชิตก็ได้รับพระราชทานนิตยภัตร เดือนละ 10 บาท⁽¹⁶⁾ ในระยะนี้เริ่มเกิดอาชีพครู (หมายถึงผู้แสวงหารายได้เพื่อยังชีพด้วยการ สอนหนังสือ)

4. การสอบไล่ มีการวัดผลเรียกว่า “ไล่หนังสือ ” และให้หนังสือเฉพาะตัว (ประกาศ นียบัตร) รับรองความรู้ ถ้าผ่านการสอบประโยค 1 สามารถเข้ารับราชการได้ และถ้าผ่านประโยค 2 คือสอบ 8 วิชาดังกล่าว ก็สามารถเข้ารับราชการตำแหน่งที่สูงขึ้น และได้หนังสือพิมพ์คุ้มสัก ตลอดชีวิต คือปลอดจากการเกณฑ์เป็นไพร่หลวง ไพร่สม หรือไพร่ส่วย⁽¹⁷⁾

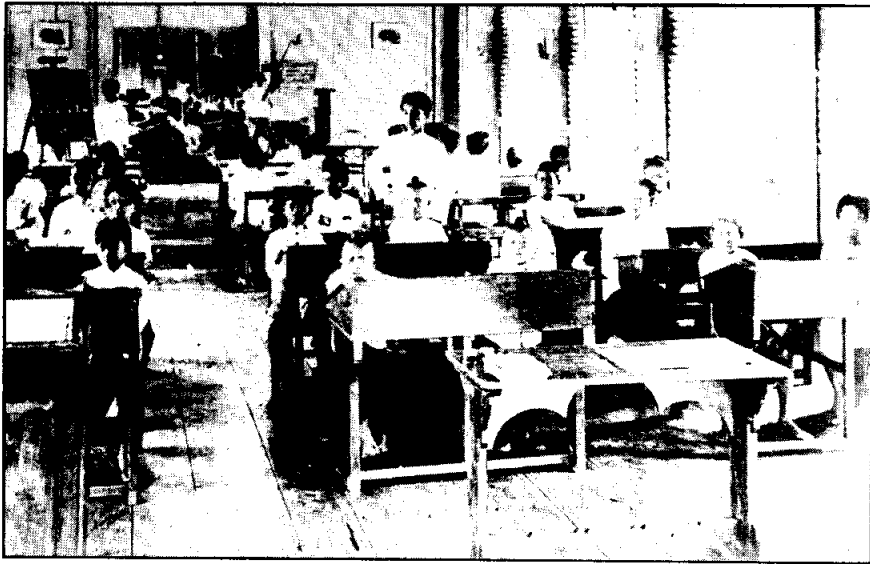
จะเห็นรูปแบบของการจัดการศึกษาในสมัยเริ่มแรกที่จะเป็นระบบโรงเรียนนั้น คล้ายกับการสอบเทียบความรู้ว่าผู้นั้นมีความรู้เทียบประโยคใด ไม่จำกัดว่าจะเรียนกี่ปี จึงปรากฏว่าบางคน เช่น หม่อมราชวงศ์เปี้ย มาลากุล (คือเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) สอบคราวเดียวกัน ได้ 2 ประโยค ในการสอบไล่เมื่อปี พ.ศ. 2429⁽¹⁸⁾ ฉะนั้นการเรียนการสอนในชั้นเรียนคงไม่มี กฎเกณฑ์มากนัก และครูผู้สอนก็คงยังไม่ใช้ระบบตารางสอนเหมือนปัจจุบัน

(15) สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ, เรื่องเดิม หน้า 199.

(16) วารุณี โอสธารมย์, เรื่องเดิม หน้า 63.

(17) สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ, เรื่องเดิม หน้า 199.

(18) สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 199.



สภาพห้องเรียนสมัยใหม่ สมัยรัชกาลที่ 5



นักเรียนโรงเรียนนาฏดุริยางค์ (สหศึกษา)

2.2 การจัดการศึกษาระบบโรงเรียนสมัยกรมศึกษาธิการและกระทรวง

ธรรมการ

ในปี พ.ศ. 2430 เห็นว่ามีดารขยายโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรจำนวนมาก จึงโปรดเกล้าฯ ตั้ง “ กรมศึกษาธิการ ” มีหน้าที่จัดการตรวจตราโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร ซึ่งแต่เดิมนั้นสังกัดอยู่กับกรมมหาดเล็กหลวง และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพเป็นเสนาบดีกรมองค์แรก มีหน้าที่ดูแลและขยายโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรให้กว้างทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เพื่อให้ทันกับความต้องการของบ้านเมือง โดยใช้นโยบายจัดโรงเรียนในพระอาราม ซึ่งถือว่าเป็นองค์การที่เคยจัดการศึกษาอยู่ก่อน มีทั้งอาคารสถานที่และบุคลากร (ครู) ที่มีความรู้ความสามารถที่มีคุณค่าต่อประชาชนและบ้านเมือง นอกจากนี้ยังต้องผลิตนักเรียนพื้นฐานเพื่อป้อนให้แก่โรงเรียนหลวงระดับสูงที่เปิดสอนระดับประโยคสองอีกด้วย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพเป็นเสนาบดีกรมศึกษาธิการอยู่ระหว่าง พ.ศ. 2430 - 2434 ได้จัดการศึกษาบรรลุลดอุปประสงค์ได้ดี จนมีแผนการที่จะเปิดโรงเรียนหลวงในหัวเมืองอย่างต่ำหัวเมืองละ 1 โรงเรียน เมื่อ พ.ศ. 2433⁽¹⁹⁾

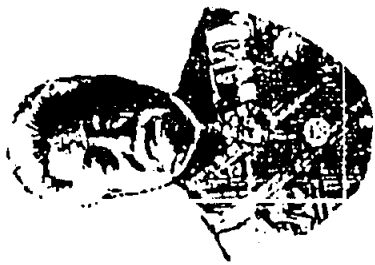
เพื่อให้ให้นักเรียนเล่าเรียนภาษาไทยได้รวดเร็วขึ้นและไม่ทิ้งกลางคัน จึงได้ปรับปรุงแบบเรียนภาษาไทยใหม่ คือ เลิกใช้แบบเรียนหลวง 6 เล่ม ของพระยาศรีสุนทรโวหาร และทรงนิพนธ์แบบเรียนขึ้นมาใช้ใหม่ คือ แบบเรียนเร็วของกรมฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพ เริ่มพิมพ์ใช้ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2432 หนังสือชุดนี้มีเนื้อหาและวิธีสอนแตกต่างไปจากแบบเรียนหลวงเกือบสิ้นเชิง เพื่อให้เด็กอ่านหนังสือได้เร็วและเข้าใจจดจำตัวอักษรได้ง่ายขึ้น จะได้มีเวลาอีกส่วนหนึ่งที่ครูจะสอนวิชาเลข หรือวิทยาการสาขาอื่นๆ จากผลของการใช้แบบเรียนเร็วนี้สามารถปรับปรุงมาตรฐานความรู้ ด้วยการเพิ่มระดับความรู้ในการสอบไล่ ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนในการออกพระราชบัญญัติการสอบไล่ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2434) ดังนี้

ประโยค 1 สอบวิชาหนังสือทั้งอ่าน เขียน กฎเกณฑ์การใช้ภาษา คัดลายมือหวัด-บรรจง เลข รู้หลักการบวก ลบ คูณ หาร และทำโจทย์สามัญ

ประโยค 2 รู้ไวยากรณ์ตลอด อ่านหนังสือใบบอก และทำรายงาน (อ่าน) จับใจความได้อธิบายและแต่งโคลง กาพย์ ฉันท์ถูกต้องตามหลักการประพันธ์ แต่งจดหมาย คัดลายมือหวัด-บรรจงบนกระดาษไม่มีเส้นบรรทัด เลข ให้รู้ถึงมาตราวิธี

ประโยค 3 รู้ไวยากรณ์ตลอดจนวจีวิภาค วากยสัมพันธ์ ฉันทลักษณ์ ย่อความ เรียงความ แต่งกาพย์ โคลง ฉันท์ อธิบายบรรยายโวหาร สนทนาโต้ตอบ และเทศนาโวหาร คัดลายมือสวย

(19) วารุณี ไอสลามย์, เรื่องเดิม หน้า 79. อ้างถึง พระบรมราชโองการเรื่องตั้งโรงเรียนในกรุงและหัวเมือง. วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 2433.

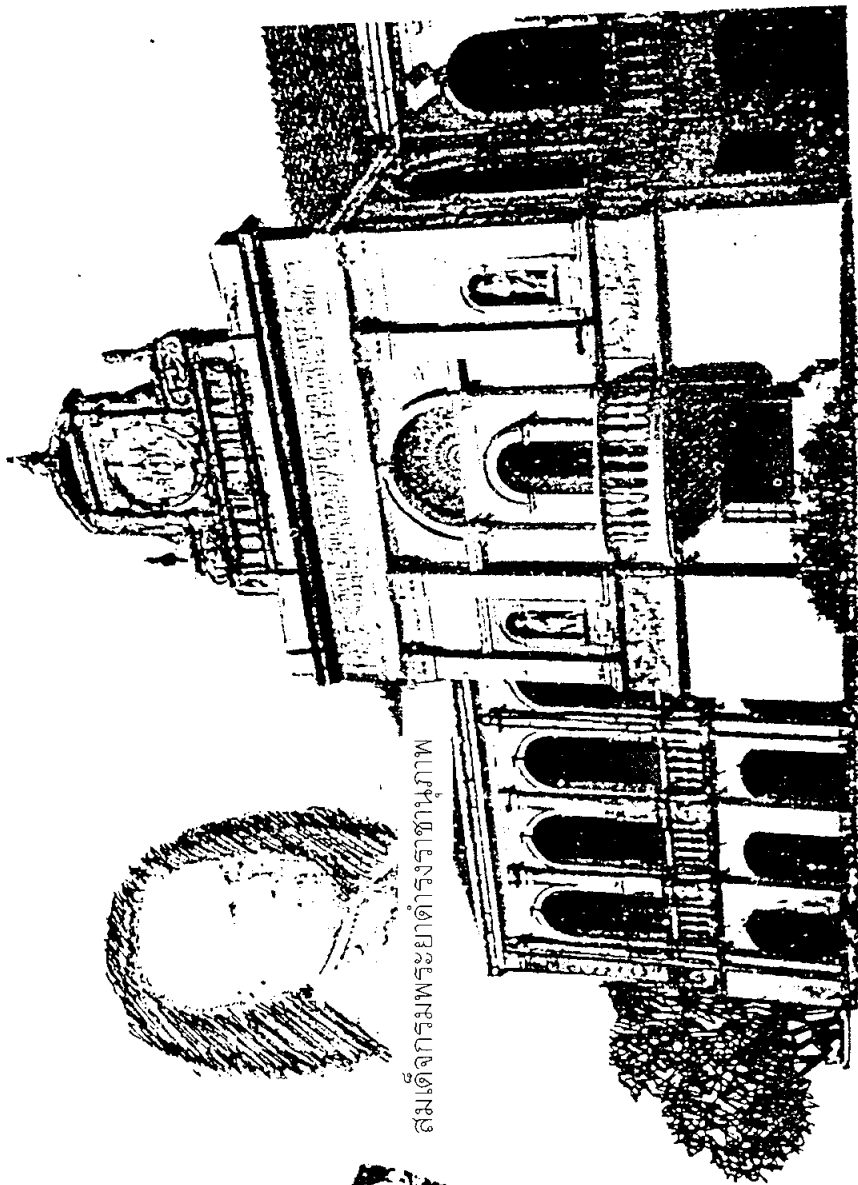


เจ้าพระยาภาสกรวงศ์

Chao Phya
Phasakarawongs,
the first Minister
of Education



สมเด็จพระปรมหาราชานุภาพ



ตึกสุนทาลัยทำการกระทรวงธรรมการ Sumantai Building, the office of ministry of Education

การจัดการศึกษาระยะแรก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำเนินงานโดยกรมทหารมหาดเล็ก ต่อมาเมื่อการศึกษาขยายตัวขึ้น มีโรงเรียนมากขึ้น จึงโปรดให้จัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น ทำหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาโดยเฉพาะใน พ.ศ. 2430 และไปโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นอธิบดีคนแรก

เมื่อถึง พ.ศ. 2432 โปรดให้กรมธรรมการ กรมศึกษาธิการ กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑศ์ มารวมเป็นกรมเดียวกัน เรียกว่า กรมธรรมการ ครั้นเมื่อ พ.ศ. 2435 จึงมีการเปลี่ยนระบอบราชการโดยแบ่งงานออกเป็นกระทรวง ๆ กรมธรรมการได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นกระทรวงธรรมการ มีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เป็นเสนาบดีคนแรก

และเร็ว เลข ฐิตลอดเศษวิธี สามารถคิดลูกคิดและทำบัญชีได้.

จะเห็นว่า การกำหนดมาตรฐานความรู้ในการไล่วิชาเมื่อ พ.ศ. 2434 สูงขึ้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะได้มีโรงเรียนหลวงถึงไม่มากแต่ก็เริ่มมีความมั่นคง และเป็นแหล่งให้ความรู้แก่กุลบุตรกุลธิดาได้ อย่างไรก็ตามหากพิจารณาเนื้อหาความรู้แล้ว จะเห็นว่ายังมุ่งฝึกฝนทักษะภาษาไทยมาก เพื่อที่จะผลิตบุคลากรให้มีความชำนาญเป็นพนักงานราชการได้ เช่น การอ่านใบบอกแต่งตั้งจดหมาย คัดลายมือ ฯลฯ ความรู้ทางด้านวิทยาการได้แก่เลข ซึ่งเป็นวิธีคิดเลขแบบเก่าอย่างหนึ่งและนำวิชาเลขมาประยุกต์เพื่อประโยชน์แก่นักเรียนเองและนำไปใช้เมื่อรับราชการด้วย คือวิชาบัญชี ซึ่งเป็นการคิดเลขแบบตะวันตก

3. การวางโครงการศึกษาครั้งที่ 1 (แผนการศึกษาฉบับแรก)

จากพระราชบัญญัติการสอบไล่ พ.ศ. 2434 นั้น มีผลให้กระทรวงธรรมการสามารถประกาศหลักสูตรเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรกของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย เมื่อ พ.ศ. 2438 ประกอบกับการขยายหน่วยราชการที่รับผิดชอบทางการศึกษา นั่นคือยก กรมศึกษาธิการเป็น กระทรวงธรรมการ เมื่อ พ.ศ. 2435 (เปลี่ยนชื่อเป็นกรมธรรมการ เมื่อ พ.ศ. 2432 แล้ว) และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุณนาค) เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการเมื่อ พ.ศ. 2435 (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย)

หลักสูตรการศึกษา พ.ศ. 2438 นั้น (เรียกว่า โครงรูปการศึกษา) ได้แบ่งการศึกษาสามัญเป็น 3 ชั้น และได้กำหนดเนื้อหาวิชาลงในหลักสูตรไว้ชัดเจน ดังนี้.

- (1) ประโยค 1 มี 3 ชั้น เป็นการศึกษาตอนต้น
- (2) ประโยค 2 มี 3 ชั้น เป็นการศึกษาตอนกลาง
- (3) ประโยค 3 มี 4 ชั้น เป็นการศึกษาตอนปลาย

สำหรับรายละเอียดของแบบเรียนภาษาไทยในแต่ละประโยคมีดังต่อไปนี้

ประโยค 1 ชั้น 1

- อ่านแบบเรียนเร็วเล่ม 1 หรือแบบสอนอ่าน (เรื่องนกกระจอก)
- เขียนตามคำบอก จากแบบเรียนเร็วเล่ม 1
- ลายมือ จากแบบเรียนเร็วเล่ม 1 เขียนตัวบรรจงอย่างดี
- ไวยากรณ์ แบบเรียนเร็วเล่ม 3 ตั้งแต่บทที่ 1 - 14

ประโยค 1 ชั้น 2

- อ่านหนังสือวิชาน่ารู้ เรื่องร่างกายของเราเอง
- เขียนตามคำบอกมีคำยากง่ายระหว่างบทที่ 1 - 28 ของแบบเรียนเร็วเล่ม 2

ไวยากรณ์ แบบเรียนเร็วเล่ม 3 ตั้งแต่บทที่ 1 – 29

ประโยค 1 ชั้น 3

อ่านพระราชพงศาวดารย่อ (ตอนกรุงเก่า)

เขียนตามคำบอกที่ไม่เคยเรียนและยากกว่าชั้น 2 แต่คำยากเหล่านี้ต้องมีอยู่ในแบบเรียนเร็ว เล่ม 2

ลายมือ เขียนตัวบรรจงแบบเรียนเร็วเล่ม 2 หรือจากหนังสือเล่มใดก็ได้

ไวยากรณ์ แบบเรียนเร็วเล่ม 3 ตั้งแต่บทที่ 1 – 73

ประโยค 2 ชั้น 1

อ่านพระราชพงศาวดารราชวงศ์ปัจจุบัน (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่า)

เขียนตามคำบอก จากหนังสือเล่มอื่น ๆ ก็ได้ แต่ต้องยากกว่าประโยค 1 ชั้น 3

ลายมือ ต้องเขียนให้เร็วและเรียบร้อย

ไวยากรณ์ จบแบบเรียนเล่ม 3

เรียงความ แต่งเรื่องที่น่าสนใจสอบไล่อ่านให้ฟัง

ย่อความและทานหนังสือผิอย่างง่าย ๆ

ประโยค 2 ชั้น 2

อ่านพระราชพงศาวดารพิศดารเล่ม 1 (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่า)

เขียนตามคำบอก จากหนังสืออ่านเล่มใด ๆ ก็ได้ แต่ต้องยากกว่าชั้น 1

ลายมือ ต้องเขียนให้เร็วและเรียบร้อย

ไวยากรณ์ วชิวิภาคตอนที่ 1, 2, 3.

เรียงความ เรียงความเรื่องง่าย ๆ

ย่อความ และทานหนังสือผิ

ประโยค 2 ชั้น 3

อ่านพระราชพงศาวดารเล่ม 2 (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่า)

เขียนตามคำบอกเหมือนชั้น 2 แต่ยากกว่าชั้น 2

ลายมือ

เขียนเร็ว	30	คำสอนาที่	เอก
	25		โท
	20		ตรี
	15		จัตวา

ไวยากรณ์ วจีวิภาค ตอน 4

ย่อความ เรียงความทานหนังสือผิด

ประโยค 3 ชั้น 1

อ่านหนังสือชั้นสูงเล่มใดเล่มหนึ่งในภาษาไทย อ่านแล้วบอกใจความได้ด้วยปากเปล่า
ไวยากรณ์ อักษรวิธีภาคต้น ภาค 2

ย่อความ เรียงความตามหัวข้อที่ข่าหหลวงจะให้

ภาษา ภาษาบาลี (บังคับ) กับเลือกเรียนอีกหนึ่งภาษา คือ ภาษาอังกฤษ (เรียน
บันใดเล่ม 1, 2) หรือภาษามลายู (ตำรามลายู เล่ม 1)

ประโยค 3 ชั้น 2

อ่านเหมือนกับชั้น 1

ไวยากรณ์ วากยสัมพันธ์

แต่งความ ย่อความ เรียงความ

ภาษา ภาษาบาลี ภาษาอังกฤษ (บันใดเล่ม 3, 4) ภาษามลายู (ตำรามลายู เล่ม 2
ตามคำบอก กับหัดพูดภาษา)

ประโยค 3 ชั้น 3

อ่านเหมือนกับชั้น 2

ไวยากรณ์และแต่งความ นันทลักษณะ เรียงความจากหัวข้อที่ยากขึ้นไป

ภาษา ภาษาบาลี อังกฤษ (บันใดเล่ม 5 และแปลหนังสือที่ให้เรียนแปล และเรียง-
ความ หัดพูด) มลายู (เล่ม 3 หัดพูดภาษา เขียนตามคำบอก แปลมลายูเป็นไทย)

ประโยค 3 ชั้น 4

อ่าน เหมือนชั้นก่อน ๆ

แต่งความ แต่งความตามความเห็นด้วยเรื่องพิสดารต่าง ๆ จะได้มีเวลาเตรียมตัว
ด้วยเรื่องอันหนึ่งตามความเห็นของตัวแล้วมาอ่านเล็กเซอร์ในที่ประชุม

ภาษา ภาษาบาลี อังกฤษ (อ่านและแปลหนังสือที่เรียน อ่านและแปลหนังสือที่
ยังไม่ได้เรียน เรียงความ หัวข้อไวยากรณ์ หัดพูดและแต่งจดหมาย) ภาษามลายู
(แปลมลายูเป็นไทย แปลไทยเป็นมลายู แต่งความ หัดพูดภาษามลายู กับเขียน
ตามคำบอก)

4. การวางโครงการการศึกษาครั้ง 2

การวางแผนโครงการการศึกษาครั้ง 2 นี้ ดำเนินการหลายขั้นตอน และเริ่มใช้จริงตั้งแต่

ในปี พ.ศ. 2441 ได้ลำดับชั้นการศึกษาสามัญออกเป็น 4 ลำดับ คือ

1. การเล่าเรียนเบื้องต้นแรก – มวลศึกษา
2. การเล่าเรียนเบื้องต้น – ประถมศึกษา
3. การเล่าเรียนเบื้องต้นกลาง – มัธยมศึกษา
4. การเล่าเรียนเบื้องต้นสูงสุด – อุดมศึกษา

ใน พ.ศ. 2445 ได้แบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ลำดับ คือ สามัญศึกษาลำดับหนึ่ง และ วิสามัญศึกษาลำดับหนึ่ง (โรงเรียนอาชีวและโรงเรียนเทียบชั้นอุดมศึกษา)

ลำดับสามัญศึกษา แบ่งออกเป็น 3 ชั้น คือ

1. ประถมศึกษา ภายในประโยค 1 แบ่งวิชาตัดทอนเป็นมูลศึกษาชั้นหนึ่งก่อน เป็นการสอบไล่ประโยคมูล สำหรับหมายเจตความรู้เป็นทางที่จะเข้าเรียนชั้นประถมศึกษา
2. มัธยมศึกษา เป็นประโยค 2 ชั้นกลาง
3. อุดมศึกษา เป็นประโยค 3 ชั้นสูง

ใน พ.ศ. 2452 ได้กำหนดอายุของนักเรียนเท่าชั้นศึกษา โดยวางกำหนดอายุเล่าเรียนไว้ดังนี้

มูลศึกษา	3 ปี	พอเหมาะแก่อายุ	9 ปีเต็ม
ประถมศึกษา	3 ปี	พอเหมาะแก่อายุ	12 ปีเต็ม
มัธยมศึกษา	3 ปี	พอเหมาะแก่อายุ	15 ปีเต็ม
มัธยมสูง	3 ปี	พอเหมาะแก่อายุ	18 ปีเต็ม

ตามกำหนดนี้นักเรียนที่เรียนจบสามัญศึกษาเมื่ออายุ 18 ปีย่อมเหมาะที่จะเข้ามหาวิทยาลัยต่างประเทศ

ชั้นมูลศึกษา ได้บรรจุวิชาใหม่ ๆ ที่เคยสอนในชั้นประถมศึกษาลงไปสอนในชั้นมูลศึกษา เช่น ความรู้เรื่องเมืองไทย วิชาการรักษาตัว การฝีมือ วิชาเพาะปลูก วิชาค้าขาย และกำหนดว่าวิชาการรักษาตัวทุกคนต้องเรียน ส่วนอีก 3 วิชา เลือกเรียนเพียงวิชาเดียว และอาจจะเรียนวิชาเฉพาะสัตว์น้ำแทนวิชาเพาะปลูกก็ได้

ประโยคประถมศึกษา เริ่มเรียนภูมิศาสตร์กับพงศาวดารควบคู่กันไปเช่นเดียวกับมัธยมศึกษา เรียนวิทยาศาสตร์มากขึ้น วิชาวาดเขียน การฝีมือ เพาะปลูก การค้าขาย และการทหาร นั้นให้เลือกเรียนอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนวิชาขับร้องและดนตรีเป็นวิชาที่ไม่บังคับ และได้นำเอาวิชาใหม่ ๆ ที่เคยสอนในชั้นมัธยมเดิมลงไปบรรจุให้สอนในชั้นประถมศึกษาอย่างกว้างขวาง

ประโยชน์มัธยมศึกษา เปลี่ยนบทเรียนเดิมให้เป็นรูปวิทยาศาสตร์อย่างแท้จริง มี ฟิสิกส์ กราฟิ-
คัล สตรีศาสตร์ สุขวิทยา และฟิสิกส์ภาคปฏิบัติ กำหนดวิชาดัดเขียน และการทหารคือกายบริหาร
และยิมนาสติกเป็นวิชาบังคับ ผู้ที่ไม่ประสงค์จะศึกษาและเรียนต่อให้เลือกเรียนวิชาเพาะปลูก
หรือวิชาค้าขายกับมีวิชาสำหรับมัธยมศึกษาหญิงเลือกเป็นพิเศษด้วย

ประโยชน์มัธยมสูง เรียนภาษาอังกฤษ และกำหนดให้เรียนภาษาฝรั่งเศสหรือเยอรมันอีกภาษา
หนึ่งหมวดพงศาวดารก็ให้ศึกษาประวัติศาสตร์ต่างประเทศอย่างกว้างขวาง หมวดคำนวณให้
เรียนตรีโกณมิติเพิ่มขึ้น หมวดวิทยาศาสตร์ให้เรียนฟิสิกส์ปฏิบัติ มีกลศาสตร์ ความร้อน แม่-
เหล็กไฟฟ้า และต้องเรียนเคมีหรือพฤกษศาสตร์อีกวิชาหนึ่ง วิชาดัดเขียนเป็นวิชาบังคับ

5. ปัญหาการจัดการศึกษาระบบโรงเรียนสมัยรัชกาลที่ 5

ในการขยายการศึกษาสู่ปวงชนในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงแม้ว่าจะมีผลสำเร็จพอสมควรก็
ตาม แต่ก็ยังมีปัญหาอย่างมากในการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรให้ทั่วถึงทุกหัวเมือง เพราะ
ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาครั้งใหญ่ ที่รัฐเป็นผู้ดำเนินกิจการเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์
ซึ่งเมื่อก่อนการปฏิรูปการศึกษานั้น การเล่าเรียนหนังสือที่ประชาชนเรียนกันตามวัดที่เรียกว่า
ระบบจารีต รัฐไม่ได้เสียค่าใช้จ่ายแต่อย่างใด ครั้นเมื่อรัฐเข้ามาดำเนินกิจการการศึกษาอย่างเป็น
ระบบนั้นรัฐจะต้องออกค่าใช้จ่ายทั้งสิ้น และเป็นจำนวนมหาศาล ซึ่งในขณะเดียวกันรัฐมีความ
จำเป็นอย่างรีบด่วนในการพัฒนาประเทศทางด้านอื่น ๆ อีกมาก ฉะนั้นการที่จะนำเงินงบประมาณ
(รายได้ของคลังมหาสมบัติ) ซึ่งมีจำนวนน้อยอยู่แล้วมาใช้จ่ายในการศึกษา จึงจำเป็นจะต้อง
ประหยัดอย่างยิ่ง

อีกประการหนึ่งการแสวงหารูปแบบของการจัดการศึกษา จะเป็นหลักสูตร แผนการ
ศึกษาแห่งชาติที่ดี นักการศึกษาและครูที่ดี รวมทั้งอาคารเรียน เหล่านี้เป็นปัญหาในการพัฒนา
การศึกษาระบบโรงเรียนสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งสิ้น แต่กระนั้นก็ตามการจัดการศึกษาในช่วงสมัย
รัชกาลที่ 5 ก็นับว่าได้บรรลุเป้าหมายอย่างเกินคาด ปัญหาสำคัญ ๆ ในการพัฒนาการศึกษาระบบ
โรงเรียนน่าจะสรุปได้ ดังนี้

5.1 ปัญหาด้านงบประมาณค่าใช้จ่ายในการจัดโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร.

ตามที่รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริที่จะจัดตั้งโรงเรียนให้ทั่วทุกหัวเมือง ในการขยายโรงเรียน
ในระยะแรกจำนวนไม่ก็แห่งยังมีปัญหาเรื่องงบประมาณไม่มากนัก ครั้นเมื่อ พ.ศ. 2449 มีปัญหา
ด้านเงินงบประมาณมากขึ้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้มีรายงานกราบบังคมทูล
ความเห็นเรื่องกรขยายการศึกษา เมื่อ วันที่ 1 เมษายน 2449 มีความยาว 47 หน้าพิมพ์ยาว

ขอสรุปสาระที่กล่าวถึงเรื่องงบประมาณ ดังนี้⁽²⁰⁾

“การจัดโรงเรียนทั่วทุกแห่งในชุมชน เพื่อให้เด็กทั้งหลายได้เล่าเรียนกันอย่างทั่วถึงนั้น โดยให้วัดหรือศาลาวัดเป็นสถานศึกษา ซึ่งสอดคล้องกับพื้นฐานของสังคมไทย แต่ก็มีปัญหาเกี่ยวกับความสามารถในการจัดการเรียนการสอนของวัด วิธีบังคับบัญชาของเจ้าวัด (สมภาร) และภาษาถิ่นอยู่ข้างแต่ปัญหาเหล่านี้อาจจะแก้ไขได้ เพราะวัดเป็นสถานที่อบรมแก่ศิษย์วัด พระเถรอยู่แล้ว ประกอบกับพระราชบัญญัติสงฆ์ พ.ศ. 2445 ก็ได้กำหนดให้วัดมีหน้าที่ให้การศึกษายู่แล้ว จึงเหมาะสมที่สุด และวัดในประเทศขณะนั้น (พ.ศ. 2449) มีมากกว่า 8,200 แห่ง การอาศัยศาลาวัดเป็นสถานศึกษาเล่าเรียนจึงประหยัดเงินงบประมาณค่าอาคารเรียนได้อย่างมหาศาล ในจำนวนนี้เป็นวัดที่ตั้งโรงเรียนแล้ว 368 วัด เท่านั้น (ก็ร้อยละ 4.48 ของวัดทั้งหมด) ในการจัดการเล่าเรียนในวัดนั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสนอความเห็นที่ ปล่อยให้เจ้าวัด (สมภาร) ไปพลางก่อน กระทรวงธรรมการควรแต่เป็นผู้สอบไล่ ให้ประกาศนียบัตร ในด้านความแตกต่างของภาษาถิ่นนั้นยังสอนได้ แต่ให้ถือภาษาไทยเป็นหลัก จะเป็นการสร้างความรู้สึกรักในการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ สำหรับมณฑลที่อยู่ห่างไกลนั้นให้เลือกพระภิกษุเข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ ระยะเวลาหนึ่ง พร้อมกับการผลิตครูในท้องถิ่นขึ้นมาด้วย ในระยะเริ่มต้นใหม่ของโรงเรียนในวัดหัวเมืองนั้นควรมี (1) หนังสือเรียน (2) เครื่องใช้ในการเรียน เช่นกระดานชนวน และกระดาด (3) ศาลาเรียน (4) ครู ในสี่ประการนั้นท้องถิ่นอาจจะช่วยเหลือตนเองได้บ้าง แต่ครูนั้นเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะการศึกษาจะเจริญได้เพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับครู การที่คนจะมาเป็นครูนั้นต้องมีสิ่งตอบแทนที่ดึงดูดใจ แต่การที่รัฐจะให้เงินเดือนครูคนละ 30 บาทต่อเดือน ในจำนวน 8,000 โรงเรียน เพียงโรงเรียนละคนต้องใช้งบประมาณถึงปีละ 2,880,000 บาท ซึ่งเห็นจะติดขัด ฉะนั้นสมเด็จพระยาดำรงจึงได้เสนอความเห็นในการแก้ปัญหาครู โดยใช้พระภิกษุ จะไม่ต้องเสียเงินเดือน เพราะภิกษุเป็นผู้อบรมศิษย์วัดพระเถรตามพื้นฐานของสังคมอยู่แล้ว ทางแก้ไขอีกประการหนึ่งก็คือสนับสนุนการตั้งโรงเรียนเชลยศักดิ์ (โรงเรียนราษฎร์) อยู่ภายใต้การดูแลของกระทรวงธรรมการ จะทำให้รัฐไม่ต้องเสียเงินใช้จ่ายมากมายดังกล่าวข้างต้น”⁽²¹⁾

(20) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ขณะนั้น (พ.ศ. 2449) เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่ก็ยังทรงใส่ใจในเรื่องการศึกษาอยู่ เสนาบดีกระทรวงธรรมการคือ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี. (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล)

(21) กองหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 เอกสาร ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการศึกษา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล, วันที่ 1 เมษายน 2449.

จะเห็นได้ว่าปัญหาในการจัดตั้งโรงเรียนครั้งเดียวให้ทั่วทุกหัวเมืองนั้นจะต้องใช้เงินงบประมาณอย่างมหาศาล ซึ่งรัฐบาลสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่สามารถที่จะจัดหารายได้แผ่นดินมาก เช่นนั้น และรัฐยังมีภาระหน้าที่ในการพัฒนาสาธารณูปโภคที่จะต้องใช้งบประมาณอย่างมาก เช่น การรถไฟ การประปา และจัดตั้งกองทหารแบบตะวันตก เพื่อป้องกันภัยคุกคามของจักรวรรดินิยมอีกด้วย ฉะนั้นการขยายโรงเรียนไปทุกหัวเมืองพร้อมกันทีเดียวนั้นยากมาก จึงใช้วิธีตัวกล่าวคือ ใช้สิ่งที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์มากที่สุด เช่น ศาลาวัด พระภิกษุเป็นครูโดยไม่จ่ายเงินเดือน และยังไม่ให้หวังผลเลิศในการจัดการศึกษาในหัวเมืองระยะแรก ๆ นี้

ถ้าจะนับเวลาที่เริ่มจัดโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2427 จนถึง พ.ศ. 2449 ก็เป็นเวลาถึง 22 ปี และโรงเรียนทั้งสิ้น 368 วัด แสดงให้เห็นว่าได้ประสบความสำเร็จค่อนข้างมาก แต่การที่จะขยายโรงเรียนให้มากทั่วถึงทุกชุมชนนั้น ยังมีปัญหาเรื่องงบประมาณอยู่มาก ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กราบทูลรายงานไว้ข้างต้น การที่จะขยายโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรอย่างทั่วถึงนั้น อุปสรรคสำคัญก็คือเงินงบประมาณที่จะนำมาสนับสนุนกิจการโรงเรียนนั่นเอง

5.2 อาคารเรียนและอุปกรณ์การศึกษาเล่าเรียน

ในด้านอาคารเรียนนั้นรัฐคงไม่มีปัญหามากนัก เพราะสามารถใช้ศาลาวัดเป็นสถานศึกษาตามพระราชบัญญัติสงฆ์ พ.ศ. 2445 แต่กระนั้นก็ตามอุปกรณ์การศึกษาเล่าเรียน เช่นกระดานชนวน หนังสือแบบเรียน ซึ่งรัฐจะต้องออกค่าใช้จ่ายให้เหมือนกับโรงเรียนหลวงส่วนกลาง ก็ดูเหมือนจะเป็นภาระทางด้านเงินงบประมาณอยู่ไม่น้อย และในแต่ละโรงเรียนนั้นคงมีนักเรียนจำนวนมากขึ้น เพราะชาวไทยเริ่มนิยมส่งบุตรหลานเข้าในโรงเรียนหลวงมากขึ้น ดังปรากฏจำนวนนักเรียนทั้งกรุงเทพฯ และมณฑลต่าง ๆ รวมถึง 28,657 คน⁽²²⁾ ในปีพ.ศ. 2449 (โรงเรียนกรุงเทพฯ 90 โรง หัวเมือง 328 โรง) จึงเห็นว่าเป็นปัญหาหนักในด้านค่าใช้จ่าย แต่กระนั้นก็ตามยังอาจจะให้ชุมชนนั้นช่วยกันอุปถัมภ์โรงเรียนได้บ้างไม่มากก็น้อย หรืออาจจะสนับสนุนโรงเรียนเชลยศักดิ์ (โรงเรียนราษฎร) ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กราบทูลเสนอรายงานได้ จึงสรุปได้ว่าทางด้านอาคารและอุปกรณ์การศึกษานั้นถึงแม้จะเป็นปัญหาในการจัดตั้งโรงเรียนอยู่บ้างก็ตาม แต่ก็ไม่ใช่ปัญหาสำคัญมากนัก และถ้ารัฐจะช่วยเหลือก็คงจะไม่สิ้นเปลืองมากเกินไป

(22) วารุณี โอสธารมย์, เรื่องเดิม, ภาคผนวก ตารางที่ 1 จำนวนโรงเรียน นักเรียนในมณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลต่าง ๆ พ.ศ. 2428-2454.

5.3 ปัญหาครูและบุคลากรทางการศึกษา

ปัญหาทางด้านบุคลากรทางการศึกษาที่สำคัญก็คือครู ส่วนเจ้าหน้าที่ในการจัดการศึกษานั้นมีความต้องการจำนวนไม่มากนัก แต่การขยายกิจการโรงเรียนอย่างกว้างขวางและให้ทั่วถึงทุกหัวเมืองนั้นจำเป็นต้องใช้ครูจำนวนมาก และรัฐไม่สามารถที่จะสนับสนุนค่าจ้างเงินเดือน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้เสนอความเห็นไว้ตอนต้น แต่กระนั้นก็ตามรัฐจำเป็นต้องผลิตบุคลากรครูที่มีความรู้ความสามารถที่จะเป็นผู้บริหารโรงเรียนและเป็นครูในระบบโรงเรียนได้ รัฐจึงจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์เทพศิรินทร์ เป็นครั้งแรกเมื่อพ.ศ. 2435 เป็นการฝึกหัดครูรุ่นใหม่ที่สามารถสอนอักษรวิธีและมีความรู้วิทยาการแบบใหม่ และในปีพ.ศ. 2446 ได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก (โรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา) สอนนักเรียนฝึกหัดครูระดับมูลศึกษา และนักเรียนครูมูลทั้งพระภิกษุและฆราวาส ไม่เพียงแต่เท่านั้นยังมีโรงเรียนฝึกหัดครูของสงฆ์ ซึ่งทำหน้าที่ในการผลิตครูพระสงฆ์เพื่อช่วยสอนหนังสือในหัวเมืองอีกด้วย และในปี พ.ศ. 2450 ได้เปิดโรงเรียนฝึกหัดครูสตรีที่โรงเรียนมัธยมสตรีวิทยา อีกด้วย ฉะนั้นปัญหาเรื่องการขาดบุคลากรการศึกษาและครูนั้น รัฐได้ประจักษ์ปัญหาแต่ต้น และได้แก้ไขโดยการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ดังกล่าวข้างต้น แต่ปัญหามีอยู่ว่าการขยายโรงเรียนอย่างกว้างขวางนั้นรัฐไม่อาจจะมั่งบประมาณเงินเดือนครู จึงใช้วิธีฝึกหัดครูของคณะสงฆ์เพื่อสอนพระสงฆ์ให้สามารถที่จะเป็นครูสอนหนังสือนักเรียนได้ ซึ่งโรงเรียนหลวงในหัวเมืองนี้รัฐยังให้อยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าวัด (สมภารวัด) และจัดการสอนหนังสือกันเอง กระทรวงธรรมการเพียงเป็นผู้สอบไล่ และให้ประกาศนียบัตร เพราะรัฐยังไม่อาจจะเข้าไปดำเนินกิจการได้มากนัก เนื่องจากขาดงบประมาณค่าใช้จ่ายดังกล่าวแล้ว

ในการจัดโรงเรียนฝึกหัดครูนั้นรัฐได้เก็บเงินค่าบำรุงเพื่อช่วยเหลือค่าใช้จ่ายของรัฐบางส่วน ซึ่งกำหนดระเบียบว่านักเรียนครูมูลใช้เวลาศึกษา 1 ปี เสียค่าบำรุงปีละ 10 บาทสำหรับนักเรียนที่เข้าคณะมณฑลคัดเลือกส่งมาเรียน และถ้าเป็นพระภิกษุเสียค่าบำรุงปีละ 8 บาท ส่วนโรงเรียนครูประถมขั้นต้น (ใช้เวลาเรียน 2 ปี?) เสียค่าบำรุงเช่นเดียวกับโรงเรียนครูมูล ส่วนโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์เทพศิรินทร์เสียเดือนละ 15 บาท (น่าจะเป็นปีละ 15 บาท) และเสียค่าบำรุงเดือนละ 10 บาท (น่าจะเป็นปีละ 10 บาท) สำหรับโรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก (บ้านสมเด็จเจ้าพระยา) ถ้าเป็นนักเรียนฝึกหัดครูมัธยมมีหลักสูตรต่อจากครูประถมอีก 2 ปี รับนักเรียนจบชั้นมัธยมสามัญ หรือนักเรียนครูประถม เสียค่าบำรุงปีละ 25 บาท⁽²³⁾ ส่วนนักเรียนประโยค

(23) วารุณี โอสถารมย์, เรื่องเดิม. หน้า 188 โดยอ้างถึง ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507. หน้า 101-102.

กรมชยฆณะที่เรียนต้องฝึกสอนนักเรียนประโยคครูประถม และครูมูลที่โรงเรียนสตรีวิทยาด้วย โดยได้เบี้ยเลี้ยงสำหรับผู้จอบประโยคกรมชยฆเดือนละ 10 บาท และผู้ที่ยังไม่จอบประโยคได้ เบี้ยเลี้ยงเดือนละ 8 บาท

5.4 ปัญหารูปแบบของการศึกษาที่เหมาะสมกับสังคมไทย

รูปแบบของการจัดการศึกษาที่เหมาะสมกับสังคมไทย คือจะให้เด็ก ๆ ไทยศึกษาเล่าเรียนไปเพื่อทำอะไร เป็นการวางแผนการศึกษาแห่งชาตินั่นเอง ซึ่งตั้งแต่ตั้งกระทรวงธรรมการเป็นต้นมานั้น ผู้บริหารการศึกษาพยายามที่จะวางแผนการศึกษาอยู่หลายครั้ง ที่เรียกว่า “โครงการการศึกษา” ซึ่งหมายถึง (1) เนื้อหาวิทยาการ (2) หลักสูตร (3) รูปแบบระดับชั้นเรียน ในสมัยเริ่มจัดการศึกษาเพื่อปวงชน พ.ศ. 2427 นั้น รัฐมนตรีนโยบายที่จะฝึกอบรมเจ้าหน้าที่เข้าทำงานในหน่วยงานของรัฐ จนถึงประกาศโครงการศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2438 (ประกาศโครงการศึกษาเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรก) และประกาศโครงการศึกษา พ.ศ. 2442 (2441) แสดงให้เห็นว่ารัฐสามารถจัดการศึกษาระดับพื้นฐานได้เพียงพอ และได้พัฒนาระดับการศึกษาที่สูงขึ้น จนกระทั่งสามารถจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ดังกล่าวข้างต้นได้แล้ว ส่วนโครงการศึกษา พ.ศ. 2442 นั้น ได้ปรับปรุงการศึกษาถึง 4 ระดับ ฉะนั้นนักเรียนจะเรียนสูงสุดต้องใช้เวลาลงถึง 12 ปี ครั้นเมื่อพิจารณา ด้านเนื้อหาวิทยาการในหลักสูตรแล้วเห็นว่ามึระดับสูงเท่าเตรียมอุดมศึกษาปัจจุบัน หรือสูงกว่านั้น

ฉะนั้นในช่วงตอนปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น นักบริหารการศึกษาก็มีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหารูปแบบการศึกษาของไทย แม้ความคิดนี้จะเริ่มระเบิดขึ้นแล้วเมื่อ พ.ศ. 2441 แล้วก็ตาม แต่การที่รัฐขาดกำลังบุคคลและกำลังทรัพย์ที่จะปรับปรุงแบบการศึกษา ครั้นเมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) อธิบดีกรมศึกษาธิการ ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการได้เสนอการจัดการศึกษาศิลปศาสตร์เพื่อนำรูงทางเลี้ยงชีพมหาชน (Industrial School) เมื่อ พ.ศ. 2448-2449⁽²⁴⁾ ซึ่งถือกันว่าเป็นการวางแผนการศึกษาสมัยใหม่ของไทย ที่ได้มีเป้าหมายเพียงสร้างเอกภาพทางการเมือง (คือการรวมคนเป็นรัฐชาติเดียวกัน) ก็อ่านหนังสือไทย เขียนหนังสือไทยได้เท่านั้น ยังเน้นในการเสริมสร้างความรู้เพื่อพัฒนาอาชีพของราษฎรอีกด้วย แนวคิดดังกล่าวแม้ว่าจะมีอุปสรรคเรื่องงบประมาณแผ่นดินในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ด้วยความเห็นชอบของกลุ่มผู้บริหารการศึกษาในสมัยนั้น และมีผลปฏิบัติในสมัยรัชกาลที่ 6 ก็ได้ประกาศใช้โครงการการศึกษา พ.ศ. 2456 และปรับปรุงใน พ.ศ. 2458 โครงการการศึกษาฉบับดังกล่าวได้เป็นต้นแบบในการจัดการศึกษาสาขาวิชาศึกษา มัธยมสามัญศึกษา ในสมัยต่อมา

(24) วุฒิชัย มูลศิลป์, เรื่องเดิม หน้า 77.